

พุทธศิลป์พุทธธรรมในการสืบทอดประเพณีไทยและอาเซียน

ผศ. ดร.พูนชัย ปันธิยะ
อาจารย์ประจำ มจร วิทยาเขตเชียงใหม่

พุทธศิลป์ คือ งานศิลปะ ที่เกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นจิตรกรรม ประติมากรรม หรือสถาปัตยกรรม ก็เรียกได้ว่าเป็นพุทธศิลป์ ทั้งสิ้น มีการค้นพบศิลปวัตถุชิ้นแรกจนถึงปัจจุบัน ให้ความหมายเกี่ยวกับพุทธศิลป์ พุทธศิลป์ คือศิลปกรรม ที่สร้างขึ้นรับใช้พระพุทธรูปโดยตรง ทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมในพระพุทธรูปศาสนา

พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต) ได้อธิบายความหมายไว้ว่า เจดีย์ที่เคารพนับถือ บุคคล สถานที่ หรือวัตถุที่ควรเคารพบูชา เจดีย์เกี่ยวกับพระพุทธรูปมี ๔ อย่างคือ (๑) ธาตุเจดีย์ บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ (๒) บริโภคเจดีย์ คือสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าเคยทรงใช้สอย (๓) ธรรมเจดีย์ บรรจุพระธรรม คือพุทธพจน์ (๔) อุทเทสิกเจดีย์ คือ พระพุทธรูป ; ในทางศิลปกรรมไทย หมายถึง สิ่งที่เกี่ยวข้องและเป็นยอดแหลมเป็นที่บรรจุสิ่งที่เคารพนับถือ เช่น พระธาตุ และ อัฐิบรรพบุรุษ^๑

เมื่อพูดถึงศิลปะและประเพณีร่วมสมัยผลงานศิลปะแนวหนึ่งที่ปรากฏอยู่คือ “พุทธศิลป์” ตามความเข้าใจแบบทั่วไปคำตอบที่คล้ายคลึงกันก็คือ งานศิลปะที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธ ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรม เป็นการสื่อสารธรรมประการหนึ่ง ได้แก่ งาน สถาปัตยกรรม การสร้าง โบสถ์วิหาร วัดวาอาราม ประติมากรรม พระพุทธรูป จิตรกรรมฝาผนังเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติหรือปริศนาธรรม ฯลฯ นั้นเป็นความเข้าใจที่เข้าใจกัน และถ้าพูดถึงพุทธศิลป์ในแง่ร่วมสมัยปัจจุบัน ความเข้าใจของคนทั่วไปก็คือ ผลงานการสร้างสรรค์ที่ศิลปิน ปัจจุบันมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้มีหลักสูตรสาขาวิชาพุทธศิลปกรรมเพื่อให้พระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ที่สนใจได้ศึกษาพุทธศิลป์เพื่อเป็นการอนุรักษ์ สืบสานในปัจจุบัน จึงได้พัฒนาขอบเขต

^๑ <http://www.dvthai2.com/Bd0a265025-18.htm>

ของเรื่องราว รูปแบบ การแสดงออก และ คำว่า ศิลปวัฒนธรรม (Art and Culture) เป็นคำที่ มาด้วยกัน เรียกว่าลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ของสังคม ทั้งที่ศิลปะเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม ทำให้เกิดความเพลิดเพลินและประทับใจและเห็นคุณค่า จึงเป็นปัจจัยสำคัญสิ่งหนึ่งเพื่อสร้างความ มั่นคงของชาติ การสร้างอุดมการณ์ของชาติ เพื่อให้เกิดประโยชน์และเข้าถึงประชาชนมากที่สุด เป็นสิ่งสำคัญในการสร้างประเทศ สร้างความก้าวหน้า การรักษาศิลปวัฒนธรรมเท่ากับเป็นการ รักษาเอกลักษณ์ จุดเด่น วิญญาณของชาติศิลปะเกิดจากวัฒนธรรม เพราะวัฒนธรรมคือผลรวม แห่งชีวิตมนุษย์ เพื่อสนองตอบความต้องการทางร่างกาย ให้มีชีวิตอยู่รอดพร้อมกับความเจริญ อกงาม ในการรับรู้ทางกาย ทางสติปัญญา ทางอารมณ์ ทางสังคม ทางสุนทรียะ และการ สร้างสรรค์ ศิลปะช่วยกล่อมเกลาและสนองตอบความต้องการของวิถีชีวิตมนุษย์ได้ดีในระดับหนึ่ง เพราะสุนทรียะหรือความงามที่ในรูปแบบที่หลากหลาย ด้วยรูปแบบของศิลปะที่เกี่ยวกับเครื่องใช้ เครื่องประดับ และรูปเคารพมาโดยตลอดแต่ดึกดำบรรพ์ มีวิถีชีวิตของมนุษย์เป็นตัวกำหนดทั้ง ทางตรงและทางอ้อม ตราบใดที่ศิลปะยังเป็นการสร้างผลงานของมนุษย์เพื่อมนุษย์เช่นนี้ ความ สัมพันธ์ระหว่างศิลปะกับวัฒนธรรมก็ยังคงเดินคู่กันไปเช่นนี้ เพราะความที่ต่างก็เป็นเหตุและ ผลของกันและกัน พุทธศิลป์ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองความต้องการทางกายทางใจสำหรับ มนุษย์ ที่พอใจกับการได้เห็น ได้ยิน ได้ใช้สอย สิ่งดีงาม ไพเราะเหมาะสม ไม่ว่าจะประยุกต์ศิลป์ หรือ วิจิตรศิลป์ มีพุทธศิลป์เป็นตัวแสดงออกอย่างเป็นรูปธรรมที่คอยโน้มนำและชี้แนะต่าง ๆ

งานพุทธศิลป์ส่วนใหญ่จะเป็นการส่งเสริมประเพณีและมีการเชื่อมโยงด้านประเพณีทาง พระพุทธศาสนาตลอด ตัวอย่างประเพณีออกพรรษา มีรูปแบบงานศิลปกรรมเรื่องราว เกี่ยวกับงานพุทธศิลป์ ที่ปรากฏเทศกาลการออกพรรษา คือ ตักบาตรเทโวโรหณะ มิ่งงานจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม เช่น จังหวัดสกลนครมีประเพณีแห่ประสาธผึ้ง ประเพณีการเทศน์ มหาชาติ มีขบวนประดับตกแต่งอย่างสวยงาม และมีประเพณีอื่น ๆ ทั้งในและต่างประเทศก็เหมือน กัน ศิลปะทางพระพุทธศาสนามีส่วนในการส่งเสริมประเพณีทางพระพุทธศาสนาเพราะประเพณี เป็นสิ่งที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นเวลานาน บางครั้งก็ไม่อาจกำหนดระยะเวลาได้ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับปี พ.ศ. ๒๕๕๔^๒ ได้ให้ความหมาย คำว่าประเพณี หมายถึง สิ่ง

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๒, (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), หน้า ๖๖๓.

นิยมถือประเพณีปฏิบัติ สืบ ๆ กันมา จนกว่าเป็นแบบแผน ขนบธรรมเนียมหรือจารีตประเพณี มีนักปราชญ์หลายท่าน เช่น เสถียรโกเศศ^๓ ได้กล่าวว่า ประเพณี คือความประเพณีที่หมู่ชน หมู่หนึ่ง ถือเป็นธรรมเนียมแบบแผนสืบต่อกันมานานจนพิมพ์เดียวกันถ้าใครในหมู่ประเพณี นอกแบบก็เป็นการผิดประเพณีและยังมีอีกท่านหนึ่งคือ พระยาอนุมานราชธน^๔ ได้กล่าวว่า ประเพณี เป็นความเชื่อ ความคิด ค่านิยม ทศนคติ ศีลธรรม จารีต ระเบียบแบบแผน และวิธีการทำหรือ ประกอบพิธีกรรมในโอกาสต่าง ๆ ซึ่ง เชื่อถือปฏิบัติสืบทอดกันมาจนกลายเป็นแบบแผนของ ความคิดความเชื่อถือและปฏิบัติสืบทอดกันมาจนกลายเป็นแบบอย่างของความคิด ความเชื่อและการกระทำนั้น ๆ ประเพณีและพิธีกรรม จึงมีความหมาย ลักษณะความสำคัญ ที่จะเกิดคุณค่า ต่อสังคมอย่างไร ขณะที่สังคมมีการปฏิบัติเป็นวิถีชีวิตอยู่ พุทธศาสตร์บัณฑิต ควรเรียนรู้และนำไป ปฏิบัติได้ หลายท่านได้กล่าวว่า ประเพณี พิธีกรรมเปรียบเหมือนกระทู้หรือเปลือกไม้ แก่นหรือ ใจของไม้เปรียบเหมือนหลักคำสอนของพุทธศาสนา มีคำขยายความประเพณีและพิธีกรรม คือ

“ประเพณี” (Tradition) และพิธีกรรม เป็นคำที่เรียกสอดคล้องกันเสมอว่า ประเพณี พิธีกรรมท เพราะว่าเป็นสิ่งที่สืบทอดกันมา พิธีกรรมบางอย่างกลายเป็นประเพณีก็มี ประเพณี จึงเป็นแบบอย่างทางค่านิยมได้ เช่น การทำขวัญนาค การแห่หน้าคในพิธีบวช ประเพณีทำบุญ ตานก๋วยสลาก (สลากภัต) ประเพณีรดน้ำ-ดำหัว ของภาคเหนือ ประเพณีแห่เทียนพรรษา ภาค อีสาน

ประเพณีจึงแยกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑) จารีตประเพณี หมายถึง ประเพณีที่เป็นกฎ ระเบียบ ของสังคมรวมทั้งหลักของ ศีลธรรมของศาสนาด้วย

๒) ขนบประเพณี หมายถึงแบบแผนของสังคมที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา

๓) ธรรมเนียมประเพณี หมายถึงประเพณีที่ปฏิบัติกันมาไม่ได้เคร่งครัด ถือว่าเป็น ประเพณีธรรมดา

นอกจากประเพณี แล้วยังพิธีกรรมก็เป็นการสืบเนื่องในการสนับสนุนงานศิลปกรรมได้ พิธีกรรม คือ แบบแผนที่ปฏิบัติกันในสังคมนั้น ๆ ซึ่งพิธีกรรมเป็นแบบแผนที่ถือมาจาก

^๓ บันเทิง พาวิจิตร, ประเพณีวัฒนธรรมไทยและความเชื่อ, (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๖.

^๔ ภารดี มหพันธ์, พื้นฐานอารยธรรมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: พริ้นติ้งเฮาส์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒๖.

ชนบทรรมนิยมประเพณีทั้งทางตรงและทางอ้อม ที่ได้มาจากศาสนาหรือความเชื่อตามประเพณี
ท้องถิ่น ส่วนคนไทยส่วนมากนั้นถือพระพุทธศาสนาย่อมนำพิธีกรรมแบบแผนพุทธมาใช้ แล้วนำมา
ประยุกต์กับประเพณีตามความเชื่อของท้องถิ่น

คณั ย ไชยโยธา ได้ให้ความหมายของคำว่า พิธีกรรม คือ การบูชา อันหมายถึง การ
กระทำตามแบบอย่างการปฏิบัติตามธรรมเนียม เพื่อสร้างความเป็นระเบียบเรียบร้อย พิธีกรรม
เป็นการแสดงออกแห่งความเชื่อทางศาสนา อันก่อให้เกิดความอบอุ่นทางใจ พิธีกรรมทางพระ
พุทธศาสนามีความเกี่ยวข้องทั้งรัฐพิธีและพิธีราษฎร์ รวมทั้งพิธีกรรมทางสังคมและงานเทศกาล
ต่าง ๆ

พิธีกรรมกับศาสนาเป็นสิ่งเกี่ยวเนื่องกัน โดยมีพิธีกรรมเป็นส่วนประกอบในการปฏิบัติตาม
หลักคำสอนบางประการ พิธีกรรมที่สำคัญในพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ^๕
ดังต่อไปนี้

๑. พิธีกรรมที่เกี่ยวกับวินัยสงฆ์โดยเฉพาะ เช่น พิธีบรรพชา พิธีอุปสมบท พิธีเข้า
พรรษา พิธีปวารณา พิธีแสดงอาบัติ พิธีกฐิน พิธีสวดปาติโมกข์ พิธีระงับอธิกรณ์ เป็นต้น

๒. พิธีกรรมที่เกี่ยวกับวันสำคัญทางศาสนาและสังคมแยกเป็นดังนี้

๒.๑ วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา และวัน
อาสาฬหบูชา

๒.๒ พิธีกรรมทางสังคมที่พระพุทธศาสนามีส่วนเกี่ยวข้องอยู่ด้วย เช่น พิธีสมรส
พิธีศพ พิธีทำบุญในโอกาสต่าง ๆ เป็นต้น

ค. เกียรติคุณมณี พยอมยงค์ ได้กล่าวว่า พิธีกรรมคืออะไร พิธีกรรมคือแบบแผนหรือ
เกณฑ์ที่กำหนดไว้ในประเพณี ความจริงแล้วความรู้ความหมายและการเกิดขึ้นของพิธีกรรมนั้น
มีนักปราชญ์ผู้รู้ได้ให้ความหมายที่ปรากฏอยู่ในหนังสือมากมาย แต่สำหรับข้าพเจ้านั้น คิดว่า
พิธีกรรมจะเกิดขึ้นจะต้องมีประเพณีมาก่อน ทุกอย่างที่ประพฤติในประเพณีทั่วไป ของคนไทย
ทุกภาคก็มีประเพณีเป็นของตนเองแต่ละประเพณี ก็มีขนบประเพณีหรือระเบียบ วางไว้ที่จะให้
ทำถูกต้องตามประเพณี

^๕ คณั ย ไชยโยธา. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. (กรุงเทพฯ : โอเอสเพนตีติงเฮาส์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๙.

การเกิดพิธีกรรมพิธีกรรมเกิดจากการปฏิบัติทางศาสนา หรือพุทธศาสนานั้น มาจากพุทธบัญญัติ และพิธีกรรมที่ผสมผสานกับประเพณีท้องถิ่น หรือศาสนาอื่น จนกลายเป็นประเพณีท้องถิ่น เช่น พิธีบวช ปอยส่งลอง ของไทยใหญ่ภาคเหนือ การชิงเปรตของภาคใต้ แห่งประสาธน์ของภาคอีสานก็ยังเป็นประเพณีและพิธีกรรมที่ปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน ไม่นิยมเปลี่ยนแปลงแก้ไขหรือถ้าหากคงไว้ก็ไม่ขัดต่อชีวิตประจำวันในสังคมปัจจุบัน ควรจะอนุรักษ์เอาไว้ ส่วนพิธีกรรมอื่น ๆ นอกจากนี้ ก็ควรพิจารณาเป็นเรื่อง ๆ ไป

พิธีกรรมของพระพุทธศาสนาที่ปฏิบัติในสังคมไทย

๑. พิธีกรรมที่เป็นของพุทธล้วน ๆ เช่น กฐิน, อุโบสถกรรม เป็นพิธีกรรมตาม พระธรรมวินัย

๒. พิธีกรรมแบบผสม หมายถึง พิธีกรรมที่มีในศาสนาและผสมผสานกับพิธีกรรมท้องถิ่นสังคมไทย มี พิธีกรรมที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ เช่น เกิดจากประเพณีเกี่ยวกับชีวิตของคนไทย^๖ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ประเพณีเกี่ยวกับครอบครัว ได้แก่ เรื่องการทำบุญเทศกาลต่าง ๆ งานบวช นาค งานแต่งงาน และเรื่องของความตาย เป็นต้น

๒. ประเพณีเกี่ยวกับส่วนรวมเนื่องด้วยเทศกาล ได้แก่ เทศกาลตรุษสงกรานต์ เทศกาลเข้าพรรษา และออกพรรษา ประเพณีสารทไทย เทศกาลลอยกระทง

พิธีกรรม ไม่ใช่หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยตรงแต่ก็เป็นเครื่องหล่อหลอมหลักธรรมมิให้สูญหายไป ที่เป็นด่านแรกทำให้คนสนใจในพระพุทธศาสนา พิธีกรรมจึงประจักษ์ดังเปลือกไม้ห่อหุ้มต้นไม้เอาไว้ฉะนั้น นักปราชญ์จึงเปรียบพิธีกรรมเหมือนกับเปลือกของต้นไม้ แม้จะไม่ใช้แก่นของศาสนา แต่ก็ช่วยหล่อเลี้ยง สร้างขวัญและกำลังใจให้บุคคลทำความดี สืบทอดอายุพระพุทธศาสนาให้ยืนยาวต่อไปได้ คนส่วนใหญ่ มักเข้าใจว่า “เป็นเรื่องของศาสนา” เท่านั้น อาจจะเป็นเรื่องของการประกอบพิธีกรรมในที่ทั่วไป เช่น การบวงสรวง ตั้งศาลพระภูมิ สะเดาะเคราะห์ ต่อชะตา เป็นต้น เพื่อเป็นการรวมคน สร้างขวัญและกำลังใจ สร้างวินัยขั้นพื้นฐาน

^๖ พระครูสังฆรักษ์จักษ์กฤษ, ฐิติปญโญ สกิต ศิลปะชัย, เทศกาลและพิธีกรรมพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: จรัสสินทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๔) , หน้า ๑๐.

ให้มีขึ้น เป็นต้น เพราะฉะนั้น ทุกศาสนาจึงมีพิธีกรรม ไม่มีศาสนาใด ๆ เลย ที่ไม่มีพิธีกรรม หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา^๗ มีความเป็นสากล เพราะมีข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลาง สอนให้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของศรัทธา ที่ประกอบไปด้วยปัญญา และมีจุดมุ่งหมายเป็นไปตามความเป็นจริง (อริยสัจ) ตามเหตุตามปัจจัย แก้ปัญหาต่าง ๆ ด้วยเหตุผลและไม่ประมาท

คุณค่าประเพณีและพิธีกรรม

คุณค่าประเพณีและพิธีกรรม คุณค่าประเพณีและพิธีกรรม คือ ในการจัดประเพณีหรือพิธีกรรมเพื่อให้ผลสำเร็จ^๘ ก็ควรรักษาไว้อย่างแท้จริง แต่ควรพิจารณาในด้านของความเหมาะสมและสอดคล้องกับการดำรงชีวิตในสังคมในปัจจุบันและหลักของพุทธศาสนาเพราะมีความบีบคั้นทางด้านเศรษฐกิจมาก ตลอดถึงความรีบเร่งทางด้านเวลาด้วย เพราะฉะนั้น การจัดพิธีกรรมและประเพณีต่าง ๆ จำเป็นต้องตระเตรียม ถ้าไม่มีการจำกัดขอบเขต หรือทำให้ถูกวิธีแล้วจะทำให้สิ้นเปลืองมาก เข้าทำนองที่ว่า “ต้ำน้ำพริกละลายแม่น้ำ”

พิธีกรรมเป็นทางนำไปสู่เป้าหมายของศาสนาแต่ละศาสนาเริ่มจากพิธีกรรมการปฏิบัติตนเป็น

ศาสนิกชนคือการปฏิบัติตนนับถือศาสดาหรือคำสอนของศาสนานั้น ๆ เช่น พิธีบูชา มีสชาพิธีศีลล้างบาป พิธีละหมาด พิธีบูชาวิญญูณ พิธีกรรมในพุทธศาสนาเช่น พิธีแสดงตนเป็นพุทธมามกะ เป็นประกาศาว่าตนขอนับถือพระรัตนตรัย จึงได้ถือว่าเป็นค่าต่อตนเองและสังคม เมื่อการสืบเนื่องของพุทธศิลป์ ประเพณี พิธีกรรม ที่ทำให้ชาวพุทธ นำไปประพฤติปฏิบัติแล้ว สืบทอด ทำให้เกิดความมั่นคงแก่พระพุทธศาสนาได้ พุทธศิลป์จึงปรากฏเป็นหลักฐานในประเทศต่างในอาเซียน เช่น

พุทธศิลป์ลาว ศิลปวัฒนธรรม วิถีชีวิตของประชาชนชาวลาวในสมัยต่าง ๆ ตลอดจนสถาปัตยกรรม ประติมากรรม ที่สะท้อนถึงความเป็นอยู่ของประชาชนชาวลาว ช่วยให้

^๗ สลิต ศิลปะชัย, **เทศกาลและพิธีกรรมพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพฯ : จรัสสินทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๑๔.

^๘ พระธรรมปิฎก (ปยุตต์ ปยุตโต), **พิธีกรรมใครว่าไม่สำคัญ**, (กรุงเทพฯ: สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๕.

ท่านที่มีความสนใจในศิลปะ บังเกิดความรู้ความเข้าใจในศิลปกรรมและได้เปรียบเทียบกับศิลปกรรมไทยได้ เช่น พระธาตุ หลวงเจดีย์ใหญ่ และสวยงามที่สุดใน สปป.ลาว สร้างขึ้นมีคุณค่าทางด้าน ประวัติศาสตร์ ศิลปะวัฒนธรรมชั้นสูง และยังเป็นตัวแทนของสถาปัตยกรรมศิลปะของลาวล้านช้าง สามารถดึงดูดเอาความรักความสามัคคีของลาว บรรดาพระสงฆ์สามเณร องค์การจัดตั้งมหาชน และประชาชนจำนวนมากทั้งภายใน กำแพงนครเวียงจันทน์ และแขวงต่างๆ ได้พากันหลังไหลเข้ามาเพื่อทำบุญนมัสการ พระธาตุหลวงประจำปีร่วมกันด้วยจิตเลื่อมใส ศรัทธา

พุทธศิลป์ พม่า เป็นงานศิลปะได้รับอิทธิพลจากจีน อินเดีย และไทยมานาน จึงมีการผสมวัฒนธรรมเหล่านี้เข้ากับวัฒนธรรมของ ตนจนเป็นเอกลักษณ์ นอกจากนี้ยังได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา จึงเกิดประเพณีสำคัญเช่น พระมหาธาตุเจดีย์ชเวดากอง ตั้งอยู่บริเวณเนินเขาเชียงกุตระ เมืองย่างกุ้ง ประเทศพม่า โดยชื่อ “ชเว” หมายถึง ทอง “ดากอง” นั้นเป็นชื่อเดิมของเมืองย่างกุ้ง เชื่อกันว่าเป็นมหาเจดีย์ที่บรรจุพระเกศาธาตุของพระพุทธเจ้าจำนวน ๘ เส้นบนยอดสุดของพระเจดีย์ มีเพชรอยู่ ก็เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวพม่า ถึง ปัจจุบัน

พุทธศิลป์อินโดนีเซีย จากที่พระพุทธศาสนาได้รุ่งเรืองมาก ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ มีโบราณสถานที่สำคัญ ๒ แห่งในอินโดนีเซียคือ บรมพุทโธ (โบโรบูดูร์) ตั้งอยู่ที่ราบเกทุ (kedu) ในภาคกลางของชวา ห่างจากเมืองยอกยาคาร์ตา (Jogjagata) เมื่อชาวอินโดนีเซียส่วนใหญ่จึงเปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลามนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาขณะที่พระพุทธศาสนาตกอยู่ในภาวะมีผู้น้อยตลอดระยะเวลาอันยาวนาน และเป็นสาเหตุที่ทำให้พระพุทธศาสนาแทบจะหายไปจากอินโดนีเซียในปัจจุบัน

ในอาเซียนมีหลักฐานงานพุทธศิลป์เป็นจำนวนมาก หลายประเทศที่งานพุทธศิลป์ปรากฏให้เห็นว่า คือ มรดกทางวัฒนธรรมของโลก หรือ เรียกว่าหลักฐานทางอารยธรรมของมนุษยชาตินั่นเอง

เอกสารอ้างอิง

- दनัย ไชยโยธา. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. กรุงเทพฯ : พิมพ์ที่ไอเอสเพนต์ดิงเฮาส์, ๒๕๔๓.
- บันเทิง พาวิจิตร. **ประเพณีวัฒนธรรมไทยและความเชื่อ**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๙.
- พระครูสังฆรักษ์จักษ์กฤษ. ฎริปญญ สถิต ศิลปะชัย. **เทศกาลและพิธีกรรมพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: จรัลสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๘.
- พระธรรมปิฎก (ปยุทธ์ ปยุตโต). **พิธีกรรมใครว่าไม่สำคัญ**. กรุงเทพฯ: สหรั้มมิก จำกัด, ๒๕๓๗.
- ภารดี มหาขันธ์. **พื้นฐานอารยธรรมไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: พรินดิงเฮาส์, ๒๕๔๔.
- ราชบัณฑิตยสถาน **พจนานุกรมฉบับบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒**. กรุงเทพฯ : นานมีบุคส์พลับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.
- สถิต ศิลปะชัย. **เทศกาลและพิธีกรรมพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ : จรัลสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๘.

<http://www.dvthai๒.com/Bdo๒๖๕๐๒๕-๑๘.htm>